

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shidnij svit, 2019, No. 1, pp. 116–131

БHAGAVADGĪTĀ. CHAPTER 4 / TRANSLATED FROM THE SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE AND COMMENTED BY D. BURBA

D. Burba
Independent Researcher
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the fourth chapter of *Bhagavadgita*, which composed perhaps in the 1st or 2nd century CE and is the most famous of the Hindu Scriptures.

The fourth chapter is called *The Yoga of Knowledge and of Renunciation of Action*. The chapter first describes the way of transferring sacred knowledge about yoga. Krishna taught the sun-god; the sun-god expounded this teaching to the ancestor of mankind Manu; Manu proclaimed it to the mythological king Ikshavaku. In this chapter, we encounter one of the earliest descriptions of the Hindu concept of avatars or embodiments of the Deity. Krishna explains the reason for his incarnation, “Whenever, there is decline in righteousness and an upsurge in unrighteousness, I then manifest Myself”.

In the fourth chapter, for the first time in *Bhagavad Gita* the word *bhakta* sounded. This Sanskrit term means “religious devotee” or follower of *Bhakti Yoga* which is way of worshiping God and serving him with love and devotion. *Bhakti Yoga* is one of the main themes of the *Bhagavad Gita*, where Krishna acts as the Supreme Godhead. In particular Krishna is credited with creating four main classes (*varnas*) of the ancient Indian society.

Much of the chapter is devoted to the further consideration of such concepts as action and inaction. In ten verses described various kinds of symbolic offerings, which since *Upanishads*’ time began to supplant the Vedic sacrifice. It is noted that the “offering of knowledge” is the highest kind of sacrifice.

The concepts and realities considered in fourth chapter are explained by the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Vedanta Sutras*, *Yoga Sutras*, *Laws of Manu*, *Upanishads*, and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgita*, Hinduism, India, karma, *Mahabharata*, religion, Sanskrit, translation, yoga

БHAGAVADĪTĀ. ГЛАВА 4 / ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індуїзму – “Бhаgавадгїти”. Цей номер журналу містить главу 4, яка перекладалася із санскритського тексту критичного видання шостої книги “Магабгарати”¹ [The Mahabharata... 1947]. (Глави 1–3 див. у 2–4 номерах журналу за минулий рік). Інші фрагменти “Магабгарати”, процитовані в примітках, перекладалася з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Бурба 2018].

Уся четверта глава написана віршовим розміром шлока (śloka): два рядки по шістнадцять складів, розбиті цезурою навпіл. Назва глави – “Йога знання й зречення

© 2019 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

дій” (jñāna-karma-saṁhīyāsa-yoga) – у перекладі може мати дещо інший вигляд: “Йога зречення дій через знання”. Також зустрічаються видання з іншими варіантами назви: jñāna-yoga (“Йога знання”) або karma-brahmārpana-yoga (“Йога ритуалу офіри Брагману”).

У першому вірші Кришна повідомляє, що в незапам’ятні часи він повідав знання про йогу богові сонця Вівасвану. Арджуна, певна річ, не розуміє сказаного: “Ти народився пізніше, Вівасван народився раніше. Як же розуміти, що спочатку ти провістив її?” Такими само незрозумілими були для юдеїв звернені до них слова Ісуса: “Отець ваш Авраам прагнув із радістю, щоб побачити день Мій, і він бачив, і тишився” (Євангелія від Йоана 8.56). Юдеї відреагували майже так, як Арджуна: “Ти й п’ятдесяти років не маєш іще, й Авраама Ти бачив?” Але, на відміну від Ісуса, який обмежився короткою фразою “Перш ніж був Авраам, Я є”, Кришна дає більш розгорнуту відповідь. Він пояснює, що не лише він, а й Арджуна вже неодноразово народжувався – просто Арджуна не пам’ятає своїх минулих життів, а Кришна, мало того, що пам’ятає, ще і є Богом.

В індійській літературі ім’я “Кришни, сина Девакі” вперше з’являється в “Чхандог’я-упанішаді” (близько VII ст. до н. е.), але без жодних вказівок на його божественність. У санскритській граматиці Паніні (IV ст. до н. е.) Кришна згадується (разом з Арджуною) як напівбог, але в написі на колоні, встановленій у II ст. до н. е. в місті Беснагарі, Васудева (одне з імен Кришни) вже названий “Богом богів”.

У віршах 6–7 ми стикаємося з одним із найбільш ранніх описів концепції аватарів³ (втілень) Божества. Кришна обґрунтовує необхідність своїх сходжень у світ: “Кожен раз, коли настає занепад дгарми й зростає адгарма⁴, Я маніфестую себе” (7). На відміну від юдейсько-християнської есхатології, яка очікує остаточного кінця світу, історія світу, змальована індуїзмом, має циклічний характер. Зокрема, бог сонця повідав іншій легендарній особі отримане від Кришни вчення йоги, і “так її один за одним пізнавали царствені мудреці”⁵ (2). Однак “з тривалим плином часу вона була тут втрачена” (2). Щоб відродити її, а також “зادля спасіння праведних і на погубу злочинцям, для встановлення дгарми” (8) знову з’являється Кришна. Детально численні антропоморфні або навіть зооморфні аватари Кришни (чи Вішну, з яким Кришна асоціює себе у вірші 10.21) описані в пуранах⁶.

І от “прадавня йога” знову повідана Кришною – на цей раз Арджуні, бо той друг Кришни і його *бгакт*. Термін bhakta, який вперше звучить у “Бгагавадгіті” в третьому вірші четвертої глави, є пасивним дієприкметником минулого часу від √bhaj (“поділяти”, “служити”, “шанувати”, “кохати”) і може приблизно перекладатися словом “шанувальник”. Так зазвичай називають себе послідовники бгакті-йоги⁷ – шляху шанування Бога та служіння Йому з любов’ю та відданістю. Проте на початку XX ст. тамільський поет Субраманья Бараді (1882–1921) сформулював концепцію *дешия-бгакті* – любові до рідної землі й релігійного служіння їй як вияву Божества. Ще до нього Бонкімчондро Чоттопаддгай (1838–1894) у своєму вірші “Слаблю Матір-[Батьківщину]” (vande mātaram), який став національною піснею Індії, звертався до Батьківщини як до богині. Слова цієї пісні індійці повторювали як мантру (молитву). Видатний індійський мислитель, революціонер і містик Оробіндо Гош (Ārōbindō Ghōṣ 1872–1950), який став видавати в Калькутті газету “Банде матарам”, зазначав: “Лише коли бачиш очима й розумом Батьківщину як щось більше за клапоть землі чи сукупність індивідів, коли вона бачиться як велика божественна й материнська Сила... лише тоді дріб’язкові острахи й сподівання зникають у всеосяжній любові до Матері й прагненні служити їй і лише тоді народжується патріотизм, що творить чудеса й рятує приречену націю... Велика нація з таким баченням ніколи більше не схилить свою голову перед ярмом загарбників” [India’s rebirth... 2000].

У віршах 9–11 Кришна обіцяє, що ті люди, котрі знають про божественність його народження й діянь, розривають реінкарнаційний ланцюг і потрапляють у Царство Боже. І вже багато людей туди потрапило – однак перелічуються додаткові характеристики тих, хто цього досяг: очищення знанням і акезою, свобода від пристрастей, страху й гніву, “просякнутість” Кришною. Але якщо хтось, віддаючи перевагу не Царству Божому, а якимось мирським цілям, поклоняється іншим божествам, то він завдяки прихованому втручання Кришни теж отримає своє. (Докладніше ця тема розвинута в сьомій главі).

У вірші 13 Кришна твердить, що саме він створив чотири *варни*⁸ (головні верстви давньоіндійського суспільства), причому наголошує, що створив їх “згідно з особливостями гун⁹ і дій”. Деякі реформатори індуїзму спираються на це ствердження, обстоюючи свою тезу про необхідність визначати статус людини за її якостями, а не за походженням.

Вірші 14–23 присвячені розгляду понять “дія” і “недіяння”. Питання не таке просте, як могло б видатися спочатку, – “шлях діянь глибокий” (17), і “навіть мудрі стосовно цього були введені в оману” (16). Недіяння – це не відсутність дій (оскільки, як було сказано у вірші 3.8, життя саме по собі є дією), а такі дії, які не породжують карми. Хто, не сподіваючись на якийсь зиск від своїх дій, діє суто заради виконання обов’язку (“виконує дії як офіру”), той, “виконуючи дії лише тілом, не бере на себе гріха” (21). Це твердження переносить поле причинно-наслідкового закону карми з фізичного світу у сферу людської психіки. У чотирнадцятому вірші Кришна пропонує брати приклад з нього – адже в нього “немає жадання отримати плоди діяльності” і його “не бруднять діяння”.

У віршах 24–33 описані символічні види офіри. Обряд офіри ведійських часів відрізнявся від жертвопринесень, описаних у Старому Заповіті, хіба що складнішим ритуалом і суворішими вимогами до точності відтворення жерцями магічних текстів. Священному вогню віддавали зерно й боби, топлене масло, тіла забитих тварин, сік рослини *сома* тощо. Проведений як слід обряд мав дарувати замовнику в земному житті здоров’я, добробут та забезпечити виконання інших бажань, а також гарантувати досягнення небес після смерті й щасливе перебування у світі богів. З плином часу церемонію вогняної офіри почала витісняти *пуджа* – поклоніння зображенням Бога в храмі чи вдома. Утім, обряд жертвопринесення зберігається навіть у сучасному індуїзмі, однак під впливом таких релігій, як буддизм і джайнізм, офіра стала переважно безкровною (див прим. до вірша 3.9)¹⁰. Серед різноманітної символічної офіри (“офіра майном”, “офіра аскезою”, “офіра йогою” тощо) четверта глава віддає перевагу “офірі знання” – адже навіть “найгрішніший з усіх грішників” може “на човні знання” переправитися через “усе лихе”, бо “як запалений вогонь перетворює дрова на попіл, так вогонь знання спопеляє всю карму” (37).

Вірш 34 наголошує, що дістати це особливе знання можна “від мудреців, які бачать Істину” – якщо шанувати їх і ставити запитання смиренно. Іншими словами, необхідна віра (*śraddhā*). Хто її має, той дістає священне знання (і невдовзі – Вищий Супокій), а “повний сумнівів невіглас, котрий не має віри, гине” (40). Останній вірш закликає звернутися до йоги, яка (як сказано в передостанньому вірші) дає змогу “зректися” хибного ототожнення себе з автором дій.

ГЛАВА 4: ЙОГА ЗНАННЯ Й ЗРЕЧЕННЯ ДІЙ

Господь сказав:

1 – Цю нетлінну йогу Я провів Вівасвану¹¹, Вівасван повідав Ману¹², Ману переповів¹³ Ікшваку¹⁴.

2 Отримуючи так цю йогу, її один за одним пізнавали царствені мудреці. Парантапо¹⁵, з тривалим плином часу вона була тут втрачена¹⁶.

3 Ось ця прадавня йога сьогодні повідана Мною тобі, бо ти Мій бгакт і друг, – адже це найвища таїна¹⁷.

Арджуна сказав:

4 – [Ти], шановний¹⁸, народився пізніше, Вівасван народився раніше. Як же розуміти, що спочатку ти провістив її?

Господь сказав:

5 – Через багато народжень пройшли Я й ти, Арджуно. Я знаю їх усі, а ти, Парантапо, не знаєш.

6 Хоча Я ненароджений, нетлінний Атман, Господь істот¹⁹, однак, керуючи своєю природою²⁰, Я завдяки своїй майї²¹ з'являюся у світі.

7 Кожен раз, нащадку Бгарати, коли настає занепад²² дгарми й зростає адгарма²³, Я маніфестую себе.

8 Задля спасіння праведних і на погубу злочинцям, для встановлення дгарми²⁴ Я з'являюся²⁵ з епохи в епоху²⁶.

9 Народження й діяння Мої божественні. Хто справді це знає²⁷, той, залишивши тіло, не народжується²⁸ знову – він приходить до Мене²⁹, Арджуно.

10 Багато очищених знанням і аскезою³⁰, вільних від пристрастей, страху й гніву³¹, просякнутих Мною, знайшовши опору в Мені³², увійшли в Моє буття³³.

11 Як люди приходять до Мене, так Я їх і шановую³⁴. Партхо³⁵, люди в усьому ідуть Моїм шляхом³⁶.

12 Хто бажає винагороди за свою діяльність, ті поклоняються тут божествам³⁷, бо у світі людей діяльність³⁸ швидко приносить винагороду³⁹.

13 Згідно з особливостями гун і дій Мною створені чотири варни⁴⁰. Хоча Я їхній творець, знай, що Я вічно поза діяннями.

14 Не бруднять Мене діяння, немає в Мене жадання отримати плоди діяльності. Хто знає Мене таким, того діяння не зв'язують⁴¹.

15 У давнину ті, хто прагнули спасіння⁴², також виконували дії. Тому й ти виконуй дії так, як вони виконувалися давніми в минулому.

16 Що таке дія, що – недіяння? Навіть мудрі⁴³ стосовно цього були введені в оману. Я розповім тобі про ту дію, пізнавши яку⁴⁴, позбавишся зла⁴⁵.

17 Треба вивчити природу діяльності. І треба дізнатися суть забороненої діяльності⁴⁶. І сутність недіяння теж треба зрозуміти. Шлях діянь глибокий⁴⁷.

18 Хто бачить недіяння в діяльності та дію в бездіяльності, той – мудрий серед людей. Він, зосереджений⁴⁸, здійснює усі дії.

19 У кого всі починання вільні від жадання насолод і карма спалена вогнем знання⁴⁹, того мудреці називають обізнаним⁵⁰.

20 Відкинувши прив'язаність до плодів діяльності, завжди вдоволений, незалежний⁵¹, він не робить нічого, хоча й зайнятий діяльністю.

21 Хто не має очікувань⁵², приборкав свої думки, відмовився від усякої власності⁵³, той, виконуючи дії лише тілом⁵⁴, не бере на себе гріха.

22 Задоволений тим, що доля дала, піднесений над дихотомією⁵⁵, без задрощів, до успіху й невдачі однаковий⁵⁶, він не стає зв'язаним [кармою]⁵⁷, навіть діючи.

23 У вільного від прив'язаностей спасенного, чия свідомість стоїть на знанні і хто виконує дії як офіру, уся карма розсіюється⁵⁸.

24 Брагман⁵⁹ – обрядова ложка⁶⁰, Брагман – топлене масло, влите Брагманом у вогонь Брагмана; досягає Брагмана той, хто перебуває в самадгі⁶¹ діяльності Брагмана⁶².

25 Деякі йоги здійснюють офіру богам, а інші офірою вливають офіру у вогонь Брагмана⁶³.

26 Дехто офірує слух та інші чуття на вогні контролю, інші офірують звук та рещту об'єктів органів чуття вогню чуттів⁶⁴.

27 Хтось офірує всю діяльність прани⁶⁵ й чуттів на запаленому знанням вогні йоги самоконтролю⁶⁶.

28 Також є ті, хто здійснює офіру майном, аскезою, йоною⁶⁷. А в аскетів, які суворо дотримуються обітниць⁶⁸, – офіра знання⁶⁹ й вивчення Вед⁷⁰.

29 Інші, прихильники пранаями⁷¹, стримуючи рух прани й апани, офірують прану апані та апану – прані.

30 Ще інші, які обмежують своє харчування, офірують прану Прани⁷². Усі вони знавці офіри, офірою позбавлені гріхів.

31 Хто куштує амриту⁷³ решток офірної їжі⁷⁴, ті йдуть до вічного Брагмана. [Навіть] цей світ не для тих, хто не офірує, – як же, найкращий з нащадків Куру, [ім сподіватись] на інший?

32 Так різноманітна офіра принесена перед вуста Брагмана⁷⁵. Знай, уся вона породжена дією. Знаючи це, спасешся.

33 Парантапо, офіра знання краща за офіру майна⁷⁶, бо, Партхо, уся повнота дій⁷⁷ дістає завершення в знанні⁷⁸.

34 Пізнай це смиренням, запитуванням, шануванням – мудреці, які бачать Істину⁷⁹, передадуть тобі знання,

35 осягнувши яке, Пандаво⁸⁰, побачиш усіх істот в Атмані⁸¹, у Мені і не впадеш більше в оману.

36 Навіть якщо ти найгірший з усіх грішників, на човні знання ти переправишся через усе лихе⁸².

37 Арджуно, як запалений вогонь перетворює дрова на попіл, так вогонь знання спопеляє всю карму⁸³.

38 Нема тут очисника, рівного знанню. Його з часом сам віднаходить у собі⁸⁴ той, хто досяг успіху в йозі.

39 Здобуває знання вірянин⁸⁵ з приборканими чуттями, який його прагне. Здобувши знання, він невдовзі дістає⁸⁶ Вищий Супокій⁸⁷.

40 Повний сумнівів невіглас, котрий не має віри, гине⁸⁸. Для повного сумнівів немає ні цього світу, ні майбутнього, ані щастя.

41 Дгананджайо, дії не зв'язують того стійкого у своєму Я, який знанням відтяв сумніви й через йогу зрікся дій⁸⁹.

42 Тому звернись до йоги⁹⁰. Відтинаючи від себе⁹¹ мечем знання сумніви серця, що виникли з невігластва, підіймися⁹², нащадку Бгарати!

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається: у критичному виданні глави розбито на вірші з двох рядків, тоді як в інших виданнях зустрічаються вірші з трьох рядків або одновірші.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith's revision of Prof. Muneo Tokunaga's version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. URL: <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ Санскритський термін *avatāra*, утворений від дієслівного кореня *taṅ* ("переходити") з допомогою префікса *ava* ("вниз"), зазвичай використовується як назва тих образів бога Вішну (чи Кришни), у яких він спускається зі своєї обителі в нижчі сфери існування. Певним християнським аналогом аватарів індуїзму можна вважати ідею Сина Божого, який, на відміну від Отця Небесного, близький людям, оскільки жив серед них. У шиваїзмі концепція аватарів розвинута мало; деякі течії взагалі заперечують можливість втілення Божества.

Сучасній освіченій людині концепція антропоморфного Бога (якого відомий дарвініст Геккель називав "газоподібною хребетною істотою" [Haesckel 1899]) видається несерйозною, але шанувальники людиноподібного Бога могли б сказати, що в уявленні прибічників концепції абстрактного Абсолюту той є "газоподібною безхребетною істотою", яка, наче

інвалід, не має рук, ніг, очей, язика тощо. Вказуючи на те, що людина – вища з істот, безпосередньо відомих людям, індійський філософ і громадський діяч Вівекананда (1869–1902) писав: “Якби риба хотіла поклонитися Богу, то в неї склалося б поняття про Нього як про величезну рибину. А людина має думати про Нього як про людину. Глумачте як завгодно, розмірковують скільки можете, але ви не в змозі думати про Нього інакше... Якщо ви потрапите на чудову лекцію якогось інтелектуала, який проти поклоніння аватарам, зупиніть його й запитайте, у чому ж полягає його ідея Бога, що він знає про “всемогутність”, “усюдисущість” та інші вживані ним терміни... Він не може наповнити їх жодним значенням, яке б не випливало з його власної людської природи” [Vivekananda 2006].

⁴ *Дгарма* – “релігія”, “праведність”, “обов’язок”, “закон”; *адгарма* – протилежність дгармі.

⁵ Підкреслюючи, що тут ідеться про “царствених мудреців” (або “мудреців-царів”) а не мудреців-брагманів, радянські індологи вбачали в цьому підтвердження марксистської теорії класової боротьби, зокрема суперництва кшатріїв (правителів, воїнів) із брагманами (духовенством).

⁶ *Пурани* (purāṇa “сказання”) – тексти, у яких викладені космологічні й релігійні уявлення індуїстів, міфологічна історія Всесвіту, генеалогія монархів, героїв, мудреців та богів.

⁷ Дванадцята глава “Бгагавадгіти” має назву “Бгакті-йога”.

⁸ «Спокій, самовладання, аскетичність, чистота, поблажливість, щирість, знання, розпізнання й побожність – обов’язок брагмана, породжений [його] *свабгавою* [тобто “власною натурою”]. Героїзм, доблесть, стійкість, вправність, здатність не відступати з [поля] бою, роздача дарунків і владність – обов’язок кшатрія, породжений [його] *свабгавою*. Землеробство, скотарство, торгівля – обов’язок вайш’ї, породжений [його] *свабгавою*. Обов’язок шюдри, породжений [його] *свабгавою*, полягає в служінні іншим» (Бгагавадгіта 18.42–44).

⁹ *Ґуни* (guṇa) – “якості”; “нитки”; три аспекти матеріальної природи (*самтвa, раджас, тамас*), через посередництво яких відбуваються її вияв і функціонування.

¹⁰ Про щось подібне казав і біблійний пророк Михей (6:6–8): «“З чим постати мені перед Господом, схилитися перед Богом небесним? Чи постати перед Ним із всепаленнями, з тельцями однолітніми? Але чи можна догодити Господу тисячами баранів або невичерпними потоками елею? Хіба дам Йому первістка мого за злочин мій і плід утроби моєї – за гріх душі моєї?” О людино! сказано тобі, що – добро і чого жадає від тебе Господь: діяти справедливо, любити діла милосердя і смиренномудро ходити перед Богом твоїм».

¹¹ *Вівасван* (“променистий”) – бог сонця. Написання цього імені тут відповідає називному відмінку (vivasvān від основи vivasvat) – за аналогією з Бгагаван (bhagavān “Господь”) від bhagavat.

¹² *Ману* – праотець людства. Згідно з Пуранами, протягом одного “дня Брагми” (про який сказано у вірші 8.17), що триває 4 320 000 000 земних років, один одного змінюють 14 Ману: Сваямбгува, Сварочіша, Уттама, Тамаса, Райвата, Чакшуша, Вайвасвата, Саварні, Дакша-саварні, Брагма-саварні, Дгарма-саварні, Рудра-саварні, Дева-саварні та Індра-саварні. Вважається, що ми живемо в часи Вайвасвати. У “Законах Ману” (1:62) перераховано сім Ману: Сваямбгува, Сварочіша, Ауттамі, Тамаса, Райвата, Чакшуша та Вайвасвата.

¹³ “Брагма сказав це Праджапаті, Праджапаті – Ману, Ману – [своєму] потомству” (Чхандог’я-упанішада 3.11.4). “Сам Нараяна провів тут цю дгарму Чистому Предку (pitāmahā śuddha), котрий створив світ на початку епох (yuga). А Предок у давнину передав цю дгарму Дакші. Тоді Дакша передав [її] сину дочки, старшому брату Савітара [тобто Вівасвану]. На початку трета-юги Вівасван, знову ж таки, передав [її] Ману. І Ману заради процвітання світу (loka-bhūti) передав [своєму] сину, Ікшваку. Ікшваку ж поширив провіщену [дгарму] і встановив її у світі” (Магабгарата 12.336.44–48).

¹⁴ *Ікшваку* – раджа Сонячної династії, син Вайвасвати Ману.

¹⁵ *Парантара* (parāntara) – ім’я Арджуни, яке означає “Той, хто карає (букв. обпалює) ворогів”.

¹⁶ У “Шянтіпарві” “Магабгарати” (12.336.14–48) описано, як це вчення передавалося й втрачалося в різні епохи та при різних Брагмах (оскільки бог Брагма вважається теж смертним).

¹⁷ Відомий твір Натхамуні (X ст.), одного з корифеїв вішнуїтського бгакті, також називається “Таїна йоги” (yoga-rahasya).

¹⁸ “Шановним” (bhavat) Арджуна шанобливо називає Кришну.

¹⁹ Про тих, кому відомо або невідомо, що Кришна не народжений, нетлінний та владний, сказано, відповідно, у віршах 10.3 і 7.25, 9.13 і 7.24, 5.29 і 9.11.

²⁰ *Prakṛtiṁ svām adhiṣṭhāya* (“керуючи своєю природою”) можна також перекласти “входячи у свою природу”. Схожий дієприслівниковий зворот використано у вірші 9.8.

У філософії санх’я матеріальна природа (*prakṛti*) й Дух (*puṅṣa*) розглядаються як дві вічні первинні категорії. Пуруша бездіяльний, а пракриті не має свідомості, однак під керуванням Пуруші створює все різноманіття Всесвіту: “...підвладна (*adhiṣṭhita*) цьому [Пуруші] створює [світ] і знищує [його]” (Магабгарата 12.302.12).

²¹ Термін *māyā* зазвичай перекладають як “ілюзія” та “здатність вводити в оману”, однак це слово має також давнє значення “надприродна сила, енергія”.

²² Характерною для індуїзму є ідея не прогресу, а циклічної деградації від “золотої епохи” (*крита-юги*, або *сатья-юги*) до теперішньої епохи бездуховності (*калі-юги*). У “Законах Ману” (1.81–82) сказано: “В епоху *крита* дгарма чотиринога й повна, так само як істина... Але в інші епохи через бажання вигоди дгарма втрачає по нозі; через крадіжку, брехню й обман дгарма втрачає чверть за чвертю”.

²³ “Нашадку Бгарати, сказано, що як висихає рівчак для водопою корів чи [зрошувальний] канал, так вічна дгарма зникає, не спостерігається” (Магабгарата 12.252.14). “Як усі істоти в дощову пору розмножуються й з’являються нерухомі [рослини] й [інші істоти], які рухаються, так і адгарма з епохи в епоху” (Магабгарата 12.224.69).

²⁴ “Бо Я основа... непорушної дгарми” (Бгагавадгіта 14.27). У вірші 18 одинадцятої глави Арджуна каже Кришні: “Ти незмінний захисник непорушної дгарми”.

²⁵ “Тут Мені належить діяти так, щоб від тягаря позбавити цю землю (*vasudhā*), – послідовно з’являтися в багатьох втіленнях, караючи грішників і підтримуючи праведних” (Магабгарата 12.337.31e–32c). “Щоб знищити... з твоєю допомогою, о найкращий з людей (*paravyūghra*), ворогів богів, Я народився, бажаючи добра світу (Магабгарата 71.56.22c–23a).

²⁶ *Епохи* (*yuga*) – чотири послідовних світових періоди: *сатья-юга*, або *крита-юга* (“золота епоха”, що триває 1 728 000 років), *трета-юга*, тривалість якої становить 1 296 000 років, *двапара-юга* тривалістю 864 000 років і *калі-юга*, нинішня епоха чвар (*kalī* – “сварка, розбрат”), яка почалася близько 5000 років тому й триватиме ще 427 000 років. “Хто знає день Брагми, що триває тисячу *юг*, і ніч, що триває тисячу *юг*, ті люди знають день і ніч” (Бгагавадгіта 8.17). “Послідовно опишу, скільки років у *крита-*, *трета-*, *двапара-* та *калі-юзі*. Сказано, що в *крита-юзі* чотири тисячі років [богів], [у яких одна доба триває земний рік], і так само в її ранкових і вечірніх сутінках. У наступних [югах] з їхніми сутінками по одній чверті віднімається від тисяч і сотень” (Магабгарата 12.224.18–20).

²⁷ Вираз “справді знає” (*vetti tattvataḥ*) повторюється у віршах 7.3 і 10.7.

²⁸ У вченні фактично всіх напрямків індуїзму народження душі в матеріальному світі вважається безумовним злом. У вірші 13.8 сказано: “Народження, хвороби, старість і смерть суть зло” (13.8). Про тих, хто більше не муситиме народжуватися, сказано також у віршах 5.17, 8.15–16 і 8.26.

²⁹ Обіцянка “приходить до Мене” повторюється також у вірші 11.55.

³⁰ Складне слово *jñāna-tarasā* можна також перекласти як “аскезою знання”.

³¹ Про вільного від пристрастей, страху й гніву (*vīta-rāga-bhaya-krodha*) було вже сказано у вірші 2.56.

³² Про опору в Кришні (або в духовній природі чи знанні) сказано також у віршах 7.1, 7.29, 9.13, 9.32, 12.11, 14.2, 18.56.

³³ Прибличники бгакті-йоги перекладають слова *mad-bhāvam āgatāḥ* не “увійшли в Мое буття”, а “здобули любов до Мене”.

³⁴ У “Бгагавата-пурані” (10.86.59) сказано, що Бог є шанувальником своїх шанувальників.

³⁵ Партха (син Притхи) – ім’я Арджуни.

³⁶ Друге речення є повторенням другого рядка вірша 3.23.

³⁷ “Обмежені своєю природою люди, чіє знання вкрали ті чи інші бажання, звертаються до інших божеств, дотримуючись тих чи інших обітниць. Який би образ не побажав шанувати з вірою бгакт, Я даю йому ту непохитну віру. Наділений цією вірою, він старанно поклоняється йому й дістає бажане, проте [насправді] воно дається Мною. Але минушим є той плід таких недоумкуватих. Ті, хто офірує богам, ідуть до богів, проте Мої бгакти йдуть

до Мене” (Бгагавадгіта 7.20–23). “Каунтее, навіть ті бгакти, які з вірою поклоняються іншим божествам, теж шанують Мене – [але] не за правилами. Воістину, Я – Господь, який насолоджується всіма офірами. Однак ці [люди] насправді не знають Мене й тому падають” (Бгагавадгіта 7.23–24).

³⁸ Хоча слово *karman* у широкому сенсі означає “дія”, багато коментаторів вважають, що тут цей термін використано у вужчому значенні “обряд” (тобто “ритуальна дія”).

³⁹ Слово *siddhi* може перекладатися не лише як “винагорода”, а і як “успіх”.

⁴⁰ “Як при зміні пір року [кожна] сама собою набуває свої відмінні ознаки, так і істоти, наділені тілом, – свої види діяльності. А заради процвітання світів він (Браhma) створив зі своїх вуст, рук, стегон і стіп [відповідно] брагмана, кшатрія, вайш’ю й шюдру” (Закони Ману 1.30–31). “З вуст Брагми народилися брагмани, з його рук народилися кшатрії, з пупа – вайш’ї, а зі стіп – шюдри. Так, а не інакше треба розуміти варни” (Магабгарата 12.306.87).

Оригінальну версію появи варн пропонує такий фрагмент “Мокшадгарми”: “Без окремих варн цей світ Брагмою спочатку був створений брагманським. Але справами забарвилися [варни]. Відкинувши свій обов’язок (*dharma*), різкі й гнівливі любителі жадання, покарання, усолод, заплямувавши руки (*aṅgāḥ*) кров’ю, ті двічінароджені (*dvija*) дійшли до кшатрійства (*kṣatratra*). Жовті, що займаються скотарством і живуть землеробством, ці двічінароджені, не встоявши у своїй дгармі, дійшли до стану вайш’їв (*vaiśyata*). Чорні – жадібні любителі насильства, неправедності, що живуть всякою роботою, – втративши чистоту, дійшли до стану шюдр ті двічінароджені” (Магабгарата 12.181.10–13). Початкове значення слова *varṇa* – “колір”, але в процитованому уривку мова йде, звісно, про символічні кольори варн, а не про блідолицих і червоношкірих чи представників монголоїдної та негроїдної рас. Також читаємо в іншому місці “Магабгарати” (12.329.13): “За свідченням Вед, пуран, історичних переказів (*itihāsa*), з вуст Нараяни вийшли суцільно атманічні (*sarvātmanā*), цілком творчі (*sarvakartāra*) брагмани... Спочатку з’явилися брагмани, а решта варн з’явилися від брагманів”.

⁴¹ У “Бригадараньяка-упанішаді” (4.4.22) сказано, що Атман (дух, душа) “не стає від доброго діяння більшим і не стає від поганого діяння меншим”.

⁴² Під спасінням (*mukti*) розуміється розрив ланцюга перевтілень, звільнення душі від поневолення матерією.

⁴³ Словом “мудрий” перекладено санскритський термін *kavi*, який має також значення “співець”, “поет” (значна частина індійської літератури написана віршами). Це слово зустрічається також у віршах 8.9, 10.37, 18.2.

⁴⁴ Слова “пізнавши яке” (*yaj jñātvā*) повторюються у віршах 4.35, 7.2, 9.1, 13.12, 14.1.

⁴⁵ Слова “позбавишся зла” повторюються у вірші 9.1.

⁴⁶ Засновник школи *vaiśiṣṭha-advaita* Рамануджа сприймав термін *vikarma* не як “заборонена діяльність”, а в сенсі “різноманіття дій та їхніх плодів”.

⁴⁷ “У відсутності починань – бездоганність (*adoṣa*), але в починаннях – найвища бездоганність. Важкорозпізнавана (*durvijñeya*) сила й слабкість того, що встановлено Писанням (*śāstra*)” (Магабгарата 12.260.16).

⁴⁸ Переклад терміна *yukta* словом “зосереджений” є умовним. Насправді пасивний дієприкметник минулого часу від кореня *yuḥ* може бути синонімом спорідненого слова “йог” і мати ще низку інших значень: “возз’єднаний”, “відданий”, “побожний”. Див. також примітку до вірша 2.61.

⁴⁹ Про вогонь знання сказано також у вірші 37 цієї глави.

⁵⁰ “У кого всі починання тут не зв’язані очікуваннями, у чиєму відцуранні (*tyāga*) – уся офіра, той [справді] відцурався [світу] і є розумним” (Магабгарата 12.182.11).

⁵¹ Про незалежність вже було сказано у вірші 3.18. “Деякі незалежні святі (*bhāvitātman*) живуть, [наче] [їхньому] тілу настає кінець; залишаючись зосередженими, деякі Суцшому (*sattā*) поклоняються” (Магабгарата 12.210.24c–e). “Без надій, без якостей, ні до кого з істот не прив’язаний, незалежний, у всьому обізнаний, вільний від усього – [він] вивільняється, у цьому немає сумніву” (Магабгарата 14.46.44).

Слово *nirāśraya* може означати не лише “незалежний”, а й “безпритульний”. У такому разі, імовірно, ідеться про мандрівного ченця-санньясіна. У вірші 12.19 для передачі ідеї “безпритульності” використано слово *aniketa*.

⁵² Про того, хто не очікує усолоди чуттів (*nirāśīn*), сказано також у віршах 3.30 і 6.10.

⁵³ Відмова від накопичення власності (aparigraha) разом з ненасильством (ahimsā), правдивістю (satya), “некрадійкуватістю” (asteya) і цнотливістю (brahmacarya) розглядається в “Йога-сутрах” (2.29) як складова першої ланки йоги (yama). Див. також вірші 6.10, 18.53.

⁵⁴ Варіант перекладу: “лишень для [підтримання] тіла”.

⁵⁵ *Дихотомія* (dvaṁdva) – “невічні, викликані стиканням з матерією” (2.14) задоволення і страждання, любов і ненависть тощо, які перешкоджають спасінню. Цей термін вжито також у віршах 5.3, 7.27–28, 15.5.

⁵⁶ “Коли [хтось] за [своїм] станом стає таким, що нічого з наявного не викликає в нього бажань, тоді [він] здобуває вічне щастя тут і після смерті” (Закони Ману 6.80). “Але хто здобув розумне щастя (buddhisukha), піднявся над дихотомією й не заздрить, того ніколи не турбують ні прибутки, ні втрати” (Магабгарата 12.168.26). “Отримали щось чи не отримали – мудрі не журяться (nānuśocanti raṅḍitāḥ)” (Магабгарата 51.31.15). (Останніми двома словами в “Бхагавадгіті” закінчується вірш 2.11).

⁵⁷ У вірші 2.38 було сказано: “Однаково ставлячись до насолод і страждань, надбань і втрат, перемоги і поразки, ставай до бою. Так не візьмеш на себе гріх”. Про “гріхонепроникність” сказано також у віршах 5.10, 5.15, 18.47.

⁵⁸ *Уся карма розсіюється* – див. також вірші 2.39, 3.9, 3.31, 4.19, 4.22–23, 4.37, 5.7, 5.12, 9.28, 13.31, 18.17, 18.60.

Деякі прихильники ритуалізму розуміють термін “розсіюється” в дусі теорії міманси: унаслідок виконання обряду виникає якась невидима потенція (apūrva), що зберігається після розпаданя тіла й приносить у сприятливих обставинах плід, який може бути розділений з іншими.

⁵⁹ У дев’ятій главі є дуже схожий за змістом вірш, у якому Кришна ставить на місце Брагмана себе: “Я ритуал, Я офіра... Я мантра, Я топлене масло, Я вогонь, Я узливання” (Бхагавадгіта 9.16).

⁶⁰ Термін аграпа перекладено як “обрядова ложка” (якою на релігійній церемонії топлене масло вливається у священний вогонь) згідно з поясненнями коментатора Свами Рамсукхдаса. Словник дає такі значення: “укидання”, “укладання”, “підношення”, а також відповідні прикметники: “укидальне”, “укладальне”, “підносне” (начиння).

⁶¹ *Самадгі* – йогічний транс, вихід за межі повсякденної свідомості.

⁶² “Брагман – його паливо (samidha), Брагман – вогонь, Брагман – офіра (samstara), вода – Брагман, гуру – Брагман. Він у Брагмані зосереджений (samāhita)” (Магабгарата 14.26.17). “Брагман – Атман сонця... Жрець (hotar), той [бог], що куштує [підношення] (bhoktar), узливання (havis), мантра, офіра, Вішну, Праджапаті – усе це є Володар, Свідок, що сяє в тому диску [сонця]” (Майтрі-упанішада 6.16).

В Індії багато хто промовляє цей вірш Гіти як молитву перед їдою (а після їди – вірш 15.14, де Кришна каже, що він є “вогнем травлення” живих істот). Пор.: “Здійснюючи вогняну офіру, що локалізована в його тілі, у своєму роті офірує тілесному вогню” (Магабгарата 12.185.5a).

⁶³ Ще в “Ригведі” (8.19.5–6) було сказано, що ніяке зло не торкнеться того, хто шанує Бога – “хто узливанням, хто священним знанням, хто поклонінням”. У подальших віршах описуються різні види символічної вогняної церемонії (agnihotra). Про внутрішню агніготру йдеться й в упанішадах, зокрема в “Каушитака-упанішаді” (2.5), а також у “Чхандог’я-упанішаді” (3:16:1–6): “Воістину, людина – офіра. [Перші] двадцять чотири роки життя – це ранкове узливання... Далі сорок чотири роки – це полуденне узливання. Далі сорок вісім років – це третє узливання”. У главах 4–5 п’ятої частини “Чхандог’я-упанішади” з п’ятьма видами жертвовного вогню ототожнюються небеса, хмари, земля, чоловік і жінка. Аналогічна символіка присутня й у “Бригадараньяка-упанішаді” (6.9–14).

⁶⁴ Офірує “слух та інші чуття на вогні контролю” той йог (учень, відлюдник), який “наче черепаха, що вбирає в себе члени тіла, повністю відвертає чуття від об’єктів чуття” (2.58). Звук та решту об’єктів органів чуття офірує вогню чуттів та світська людина, яка “живе у світі об’єктів, керуючи чуттями, вільними від бажання й відрази” (2.64).

«Деякі люди, які знають приписи (śāstra) щодо офіри, байдужі (anīhamāna) до “великої офіри”, завжди роблять “узливання” лише у своїх чуттях» (Закони Ману 4.22). “Нюх, смак, зір, слух, дотик – ось п’ять, а з розумом (manas) та інтелектом (buddhi) – сім сяючих язиків вогню (vaiśvānara)... [Використовуючи] об’єкти нюху, смаку, зору, слуху, дотику, думки,

рівноваги... сім жерців узливання на семи вогнях семикратно здійснюють” (Магабгарата 14.20:19–22с). “Ніс, очі, язик, шкіра, вуха – ось п’ять, а з розумом та інтелектом – сім, – ось жерці” (Магабгарата 14.22.2).

⁶⁵ *Прана* – повітря, дихання, а також “енергія життя” – життєдайна сила, що пронизує Всесвіт. Також *пранами* називають конкретні різновиди “життєвого повітря”, котрі нібито циркулюють у тілі людини. Головними з них вважаються п’ять: 1) *прана*, пов’язана з серцем передньо-верхньо-вбиральна течія, завдяки якій проявляється решта функцій; 2) *апана*, пов’язана з анусом і спрямована донизу течія, що виводить з тіла продукти життєдіяльності; 3) локалізована поблизу пупа *самана*, що розносить по всьому тілу компоненти перетравленої їжі, 4) асоційована з горлом *удана*, завдяки якій відбувається поділ їжі на рідку й тверду фракції, а після смерті – відділення тонкого тіла від грубого й перенесення душі до нового місця проживання, 5) *в’яна*, що пронизує все тіло й відповідає за скорочення та розтягнення. У давній “Бригадараньяка-упанішаді” (1.5.3) сказано: *prāṇo ‘rāṇo vūāna udānaḥ samāno ‘na ity etāt sārvaṃ prāṇā* – «Прана, апана, в’яна, удана, самана – [такі] “-ани”, і все це – прана». Ці ж прани перераховані в “Чарака-самгіті” (1.12.8). У більш пізніх текстах згадуються, крім п’яти основних, ще п’ять пран: 6) *нага*, що викликає відрижку й блювоту, 7) відповідальна за заплочення й розплочення очей *курма*, 8) *крикара*, що забезпечує чхання, 9) *девадатта*, котра викликає позіхання, і 10) *дгананджая*, що розкладає мертве тіло.

У різних джерелах опис функцій і локалізації пран може відрізнятися від наведеного (див., наприклад, у “Магабгараті” 12.177.24–25, 12.178.5–9, 14.20.14–17 і глави 23–24, “Йога-сутри” (3.39–40) і відповідну частину “В’яса-бхаш’ї”, “Таттва-бодгу” Шьянкари, а також коментарі Гаудапади й Вачаспаті Мішри до 29-ї каріки Ішваракришни).

⁶⁶ Словом “самоконтроль” тут перекладено санскритське *ātma-saṃyama*. У “Йога-сутрах” (3.4) *сам’яма* – узагальнювальний термін для *дгарани* (концентрації), *де’яни* (медитації) й *самадгі*. Повне припинення діяльності чуттів і дихання (прани) можливе лише в глибокому йогічному трансі. Вказівка на те, що “вогнь йоги” запалено знанням, імовірно, покликана провести розділову лінію між таким трансом і станом “розчиненого в матерії” (*prakṛtilaya*, див. “Йога-сутри” 1.19).

⁶⁷ *Здійснюють офіру йогою* – “Моя здійснювана офіра йоги – [така, що на ній] знання з’являється як брагман, прана – як величальний гімн (*stotra*), апана – Писання (*śastra*), зречення всього – добрі дарунки [священникам], Брагман дає дозвіл на дію, діяч – мій [жрець]-адгвар’ю, що прославляє (*kr̥tastuti*), [жрець]-прашьястар (*praśāstar*) – Шьястра, небеса (*aravarga*) – дарунок” (Магабгарата 14.25.14–15).

⁶⁸ *Дотримуються обітниць* – щодо п’яти перерахованих наприкінці примітки 53 компонентів *ямі* “Йога-сутри” (2.31) зазначають: “Не обмежені кастою (*jāti*), місцем, часом і обставинами, тобто, будши універсальними, [вони називаються] *великою обітницею* (*mahā-vrata*)”.

⁶⁹ *Офіра знання* – “Інші брагмани (*virga*), бачачи оком знання, що знання є основою обряду, завжди офірують лише знання” (Закони Ману 4.24). І Шьянкара, і Рамануджа пояснюють, що “офіра знання” – це “знання, яке і є офірою”. У вірші 18.70 Кришна каже: «І той, хто вивчатиме цю нашу священну бесіду, поклонятиметься Мені “офірою знання”, так Я вважаю».

⁷⁰ “Офіра вивчення Вед (*svādhyāya*) – [те саме, що] вогняна церемонія й благочестя” (Закони Ману 2.106). *Свадг’яя* (*sva+adhyāya*, букв. “вивчення/повторення свого [священного тексту]”), а також чистота (*śauca*), вдовolenість (*saṃtoṣa*), аскетизм (*tapas*) і відданість Всевишньому (*iśvaraṅgrāhīdhāna*) складають *ніяму* – другу ланку йоги Патаньджалі (див. “Йога-сутри” 2.32).

⁷¹ Словосполученням “прихильники пранаями” перекладено санскритське *grāṇyūṭma-paraḥyānāḥ* (дослівно “ті, для кого вища мета – пранаяма”). Як компонент складного слова *paraḥyānā* зустрічається також у віршах 5.17, 5.28, 9.34, 13.25, 16.12.

Згідно з “Йога-сутрами” (2.49) *пранаяма* – “зупинка руху повітря, що вдихається та видихається”. У “Законах Ману” (6.71) сказано: “Як випалюються домішки з розплавлених руд, так від затримки дихання спляють хибі (*doṣa*) чуттів і органів дії (*indriya*)”. Згодом пранаямою стали називати всі дихальні вправи йоги, а для затримки дихання після вдиху чи видиху (“офіри прани апані та апані – прані”) використовувати термін *кумбгака*. “Бригадараньяка-упанішада” (1.5.23) радить: «Тому нехай [людина] виконує лише один

обряд. Нехай вдихає й видихає [з думкою]: “Хай не охопить мене зло смерті”». “Офірі прани” присвячена “Пранагніготра-упанішада”, а також частина “Чхандог’я-упанішади” (5.18.1–5.24. 4) та “Майтрі-упанішади” (6.9–17).

⁷² У буквальному перекладі: “Офірують прану пранам”. Але в множині слово *grāṇa* може означати “життя”. Інше значення терміна *grāṇa* – “чуття”.

У термінах техніки дихання “офіру прани прани” можна розуміти як тривалу зупинку дихання (*stambha-vṛtti-grāṇāyāma*) йога, який збалансував своє харчування (про що йдеться у віршах 6.16–17).

Згідно з “Веданта-сутрами” (1.1.23, 28), а також “Каушитаки-упанішадою” (2.1) слово *grāṇa* вказує на Брагман. Також “життя (*āyus*) – прана, прана – життя” (Каушитаки-упанішада 3.2). Звідси друга інтерпретація: “Інші, які обмежують своє споживання їжі, офірують [ослаблену активність] чуттів Єдиному Життю”. Пор.: “Атману він офірує прани” (Магабгарата 12. 237.28). “Нехай офірує пранам, без зневаги п’ятьма-шістьма ковтками куштуючи” (Магабгарата 12.236.25). Одна з відносно популярних форм обмеження їжі – згадана в “Законах Ману” (6.20, 9.219) і більш докладно описана у “Вішну-пурані” (6.7.36–37) *чандраяна*, суть якої полягає в тому, що в міру спадання місяця кількість їжі послідовно зменшується до нуля, а з молодиком знову поступово збільшується. У джайнів до складу п’яти дисциплінарних обітниць зарахована *саллекхана-врата* – різновид релігійного самогубства через поступову відмови від їжі. В індуїзмі подібний обряд менш поширений, але теж існує й називається *прайопавешя*. “Ішя-упанішада” (17) містить молитву вмируючого: “...Нехай життя [увійде] в безсмертне дихання, а це тіло знайде кінець у попелі”.

“Шятапатха-брагмана” (9.4.4) описує *прана-агніготру* як підношення їжі різним видам прани. Про символічне підношення сказано й у “Чхандог’я-упанішаді” (5.19.1): «Тому їжа... має бути підношенням. Хто здійснює перше підношення, нехай робить його [зі словами]: “Прани – благословення (*svāhā*)”. [Так] вдовольняється прана».

⁷³ *Амрита* – напій безсмертя, здобутий богами при збиванні молочного океану. У переносному значенні – нектар (пор. з грец. *ἀμβροσία*). “Рештки офіри – амрита” (Закони Ману 3.285).

⁷⁴ *Рештки офірної їжі* (*yajña-siṣṭa*) – їжа, що залишилася після обряду офіри; традиційно сприймається як одухотворена очищувальна субстанція: “Праведники, які їдять рештки офірної їжі, позбавляються всіх гріхів. Але нечестивці, котрі готують їжу лише для себе, поїдають гріх” (Бгагавадгіта 3.13). «Хто після богів, предків, слуг і гостей куштує рештки (*avaśiṣṭa*), того називають “куштувачем решток офіри” (*vighasāśin*). Для таких – необмежені світи, перебування разом з Брагмою» (Магабгарата 12.214.14–15a).

⁷⁵ Можливі варіанти розуміння тексту:

1. Брагман – той, ким у підсумку поглинаються всі види підношень.
2. Офіра, принесена до входу в [царство] Брагмана, забезпечує прохід туди.
3. Офіра приписана Ведами – “вустами Брагмана”.

На користь останнього трактування свідчить вірш 3.15, де сказано, що обрядова діяльність бере свій початок у Ведах (*kaṃa brahmodbhava*).

“Магабгарата” (12.203.8a) стверджує: “Васудева (Кришна) – усе це уста Брагмана, Усесвіту”.

⁷⁶ *Офіра знання краща за офіру майна* тому, що хоча “багатство (*vitta*), родичі, вік, [обрядова] дія та п’яте – знання (*vidyā*) – це встановлено як варте поваги, але кожне наступне більше за попереднє” (Закони Ману 2.136).

⁷⁷ *Повнота дій* – *kaṃa akhilam*; це словосполучення вжите також у вірші 7.29.

⁷⁸ “У чому ж природа (*svabhāva*) дії: у знанні чи в тій же дії? Тут той, хто прагне знання, має сказати: у знанні, бо воно про Пурушу (Дух)” (Магабгарата 12.23.2с–3a).

⁷⁹ Про тих, хто бачить істину (*tattva*), див. також вірші 2.16, 2.69, 3.28, 4.34, 5.8.

⁸⁰ Пандава (“син Панду”) – ім’я Арджуни.

⁸¹ Про всіх істот в Атмані сказано також у вірші 6.29.

⁸² “Хто без човна, той, позбавлений розуму, за великим гріхом іде, але для схопленого бажанням [як] акулою (*kāma-grāha*) навіть знання не човен” (Магабгарата 12.227.20). “Той, хто шукає супокою, має знанням себе стримувати... Чи знає Веди – чи без [знання] гімнів (*ṛc*) та мантр, чи дотримується дгарми – чи діє гріховно, чи звитяжець (*riguṣavyāghra*) – чи слабак (*klaibuyadhārit*), але так перетне море старості й смерті, яке дуже важко перетнути” (Магабгарата 12.228.4e–12.228.7a). У віршах 9:30–31 “Бгагавадгіти” така само всемогутня

сила приписується релігійній відданості: “Якщо навіть хтось із найгіршою поведінкою поклоняється Мені з неподільною відданістю, його слід вважати благочестивим, бо його рішення правильне. Він швидко стає праведником і дістає Вічний Супокій”.

⁸³ “Як вогонь відразу спалює своїм полум’ям досягне (prāpta) паливо (edha), так той, хто знає Веду (vedavid), спалює увесь гріх... Як сильний вогонь спалює навіть вогкі дрова, так той, хто так знає Веду (vedajña), спалює своїй гріх, породжений [поганим] діянням” (Закони Ману 11.247, 12.101). “Як звірі й птахи не шукають притулку в охопленій полум’ям гори, так вади (doṣa) ніколи не шукають притулку в того, хто знає Брагман (brahavid)” (Майтрі-упанішада 6.18). “Як зерна, підсмажені на вогні, більше вже не проростуть, так Атман більше вже не буде пов’язуватися тими проблемами (kleśa), котрі спалені знанням” (Магабгарата 12.204.16). «Воістину, якщо навіть багато [палива] кладуть у вогонь, то він все спалює. І так само, якщо той, хто знає цю [настанову], скоїв навіть багато гріхів (pāra), він, “проживавши” (saṁpsāya) все це, стає бездоганим, чистим, вільним від старості й смерті» (Бригадараньяка-упанішада 5.14). Про позбавлення від карми йдеться також у віршах 2.39, 3.9, 3.31, 4.23.

⁸⁴ Займенником “у собі” перекладено санскритське ātmani.

“Завдяки запаленому світочу знання [він] бачить Атманом Атмана. [І] ти, бачачи Атмана Атманом, стань тим, хто все знає (sarvavid) й не має відокремленого існування (nirātman)” (Магабгарата 12.242.10).

⁸⁵ Варіант перекладу: “Вірянин з приборканими чуттями, вищою метою якого є Те (тобто Брагман), дістає знання”. Про віру (śraddha) й невір’я йдеться у віршах 3.31, 4.40, 6.37, 6.47, 7.21–22, 9.3, 9.23, 12.2, 17.1–3, 17.13, 17.17, 17.28, 18.71.

⁸⁶ Дієсловом “дістає” перекладене санскритське adhigacchati; цей термін зустрічається також у віршах 2.64, 2.71, 3.4, 5.6, 5.24, 6.15, 14.19, 18.49.

⁸⁷ Супокій (śānti) згадується у віршах 2.70–71, 5.12, 5.29, 9.31, 18.62.

⁸⁸ Перемістивши кому з кінця першого речення на його початок, дістаємо, подібно до деяких перекладачів, три категорії приречених на загибель: повні сумнівів, ті, хто не має віри, невігласи.

⁸⁹ “Хто має правильні знання (darśana), того дії не зв’язують, але позбавленого знань несе круговерть життя (сансара)” (Закони Ману 6.74). Про ситуації, коли дії не зв’язують, уже було сказано в чотирнадцятому та двадцять другому віршах цієї глави і буде ще сказано у вірші 18.17.

⁹⁰ Рекомендація звернутися до йоги вже звучала у вірші 2.48.

⁹¹ “Від себе” перекладено, виходячи з припущення, що слово ātmanas є зворотним займенником у відкладному відмінку. Але оскільки родовий відмінок має таку ж форму, можна перекласти “своїм мечем” або “свої сумніви”. Якщо ж сприймати термін ātman як “дух”, тоді можливе значення “духовним мечем знання”.

⁹² Заклик “підіймися” вже лунав у віршах 2.3 та 2.27 і ще прозвучить у вірші 11.33.

ЛІТЕРАТУРА

Бхагавадгита / Пер. с санскрита Д. Бурби. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // *Східний світ*, 2018, № 1.

Чарака-самхіта. Глави 11–12 першого розділу / Переклад із санскриту та коментарі Д. В. Бурби // *Східний світ*, 2017, № 4.

Badarayana. Brahmasutra // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

Bhagavata Puranam. Skandhas 1–12. URL: https://web.archive.org/web/20081012022829/http://www.sub.uni-goettingen.de/ebene_1/fiindolo/gretil/1_sanskr/3_purana/bhagp/bhp1-12u.htm (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

Haeckel Ernst. Die Welträtsel. Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie. Bonn, 1899.

India’s rebirth: A selection from Sri Aurobindo’s writing, talks and speeches. 3rd edition. Paris, 2000.

Kauṣītaki-Upaniṣad as edited by Mislav Ježic in his edition **Ṛgvedske upaniṣadi: Aitareya, Kauṣītaki, Bāṣkalamantra-upaniṣad**. Zagreb, 1999. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/rv/upanisad/kausup/kausuh.htm> (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

Manusmṛti // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/4_dharma/smrti/manu2p_u.htm (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

Pranagnihotra Upanishad // **Upanishad. The science of life**. URL: <http://upanishad.info/upanishads/text/krishna-yajurveda/transliteration/pranagnihotra> (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

Sāṅkhya-kārikā Śrī Īśvarakṛṣṇena virācitā. Śrī Gauḍapāda Svāmi kṛta Bhāṣya. Kolkata, 1826. (Санскритський текст).

Śatapatha Brāhmaṇa (Mādhyandina Recension) on the basis of the edition by Albrecht Weber: The Śatapatha-Brāhmaṇa in the Mādhyandina-Çākhā with extracts from the commentaries of Sāyaṇa, Harisvāmin and Dvivedāṅga. Berlin, 1849. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/yvw/sbm/sbm.htm> (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

Tattva Bodha by Sri Adi Shankaracharya // **Sanskrit Documents**. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_z_misc_major_works/tattvabodha.html?lang=en-IN (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

The Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad with the Commentary of Śāṅkarācārya / Translated by Swāmi Mayavati. Almora, 1950.

The Brhadaranyaka-Upanisad (Brhadaranyakopanisad), Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara on the basis of the edition by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upanisads. Vol. 1. Poona, 1958 // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/brup_u.htm (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

The Chāndogya Upaniṣad // **The Upanisads**. Part I / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1879.

The Chandogya-Upanisad, with comm. ascribed to Samkara // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

The Laws of Manu / Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler. Oxford, 1886.

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII: The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Maitrāyaṇīya Upaniṣad // **The Upanisads**. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Sāṅkhya-kārika by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen. Haridwar, 1931. (Санскритський текст).

The Śvetāśvatara Upaniṣad // **The Upanisads**. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śāṅkarācārya. Part I / Translated by George Thibout. Oxford, 1890.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śāṅkarācārya. Part II / Translated by George Thibout. Oxford, 1896.

The Yoga-darśana. Sutras of Patañjali with Bhāṣya of Vyāsa / Translated into English by Gangānātha Jhā. Bombay, 1907.

Visnu-Purana based on the edition: Bombay, 1910. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/3_purana/visnup_u.htm (дата звернення: 8.01.2019). (Санскритський текст).

Vivekananda. Bhakti-Yoga // Complete Works of Swami Vivekananda. Calcutta: Advaita Ashrama, 2006.

REFERENCES

- Bhagavadgita* (2009), Translated by D. Burba, RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).
- Burba D. (2018), “Praktychna transkryptsiya sanskryts’kykh vlasnykh nazv ta terminiv v ukrayins’kyi movi”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian).
- “Charaka-samkhita. Hlavy 11–12 pershoho rozdil, Pereklad iz sanskrytu ta komentari D. V. Burby” (2017), *Shidnij svit*, No. 4, pp. 85–98. (In Ukrainian).
- Badarayana, “Brahmasutra”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sansk/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (accessed January 8, 2019). (In Sanskrit).
- Haeckel Ernst (1899), *Die Welträtsel. Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie*, Verlag von Emil Strauß, Bonn.
- Bhagavata Puranam, Skandhas 1–12*, available at: https://web.archive.org/web/20081012022829/http://www.sub.uni-goettingen.de/ebene_1/fiindolo/gretil/1_sansk/3_purana/bhagp/bhp1-12u.htm (accessed January 8, 2019). (In Sanskrit).
- India’s rebirth: A selection from Sri Aurobindo’s writing, talks and speeches* (2000), 3rd Edition, Institut de Recherches Evolutives, Paris.
- “Kauṣītaki-Upaniṣad”, edited by Mislav Ježic in his edition *Ṛgvedske upaniṣadi: Aitareya, Kauṣītaki, Bāṣkalantra-upaniṣad* (1999), Matica Hrvatska, Zagreb, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/rv/upanisad/kausup/kausuu.htm> (accessed January 8, 2019). (In Sanskrit).
- “Manusmṛti”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sansk/6_sastra/4_dharma/smrti/manu2p_u.htm (accessed January 8, 2019). (In Sanskrit).
- “Pranagnihotra Upanishad”, in *Upanishad. The science of life*, available at: <http://upanishad.info/upanishads/text/krishna-yajurveda/transliteration/pranagnihotra> (accessed January 8, 2019). (In Sanskrit).
- Sāṃkhya-kārikā Śrī Īśvarakṛṣṇena virācitā, Śrī Gauḍapāda Svāmi kṛta Bhāṣya* (1826), Vācaspatya Yantra, Kolkata. (In Sanskrit).
- Śatapatha Brāhmaṇa (Mādhyandina Recension), on the basis of the edition by Albrecht Weber: The Śatapatha-Brāhmaṇa in the Mādhyandina-Çākhā with extracts from the commentaries of Sāyaṇa, Harisvāmin and Dvivedāṅga* (1849), Berlin, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/yvw/sbm/sbm.htm> (accessed January 8, 2019). (In Sanskrit).
- “Tattva Bodha by Sri Adi Shankaracharya”, in *Sanskrit Documents*, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_z_misc_major_works/tattvabodha.html?lang=en-IN (accessed January 8, 2019). (In Sanskrit).
- The Bṛhadāranyaka Upaniṣad with the Commentary of Śaṅkarācārya* (1950), Translated by Swāmi Mayavati, Mādhavānanda Advaita Ashrama, Almora.
- “The Brhadaranyaka-Upaniṣad (Brhadaranyakopaniṣad), Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara’, on the basis of the edition by V. P. Limaye and R. D. Vadekar *Eighteen Principal Upanisads*, vol. 1 (1958)”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sansk/1_veda/4_upa/brup___u.htm (accessed January 8, 2019). (In Sanskrit).
- “The Chāndogya Upaniṣad” (1879), in *The Upanisads*, Part I, Translated by F. Max Müller, Clarendon Press, Oxford, pp. 1–145.
- “The Chandogya-Upaniṣad, with comm. ascribed to Samkara”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sansk/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (accessed January 8, 2019). (In Sanskrit).
- The Laws of Manu* (1886), Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler, The Clarendon Press, Oxford.
- The Mahabharata Critical Edition, Vol. VII, The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India* (1947), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

“The Maitrāyaṇīya Upaniṣad” (1884), Translated by F. Max Müller, in *The Upanisads, Part II*, The Clarendon Press, Oxford, pp. 287–346.

The Sāṅkhya-kārikā by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen (1931), Guru-Mandal-Ashrama, Haridwar. (In Sanskrit).

“The Śvetāśvatara Upaniṣad” (1884), Translated by F. Max Müller, in *The Upanisads, Part II*, The Clarendon Press, Oxford, pp. 231–267.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya (1890), Part I, Translated by George Thibout, The Clarendon Press, Oxford.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya (1896), Part II, Translated by George Thibout, The Clarendon Press, Oxford.

The Yoga-darśana: Sūtras of Patañjali with Bhāṣya of Vyāsa (1907), Translated by Gangānātha Jhā, Rajaram Tukaram Tatyā, Bombay.

Visnu-Purana based on the edition: Bombay: Venkatesvara Steam Press, 1910, available at: http://gretel.sub.uni-goettingen.de/gretel/1_sanskr/3_purana/visnup_u.htm (дата звернення: 8.01.2019). (In Sanskrit).

Vivekananda (2006), “Bhakti-Yoga”, in *Complete Works of Swami Vivekananda*, Advaita Ashrama, Calcutta.

БГАГАВАДГІТА. Глава 4 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад четвертої глави найвідомішої священної книги індуїстів – “Бгагавадгіти”, яка сформувалася в сучасному вигляді, імовірно, у I–II ст.

Четверта глава має назву “Йога знання й зречення дій”. На її початку описаний шлях передачі знань про йогу: від Кришни – до бога сонця; від бога сонця – до предка людства Ману; від Ману – до легендарного царя Ікшваку й далі через “царствених мудреців”. У цій главі ми стикаємося з одним із найбільш ранніх описів індійської концепції аватарів (втілень Божества).

У четвертій главі вперше в “Бгагавадгіті” звучить слово *бгакт* (bhakta). Так називають себе послідовники бгакті-йоги – шляху шанування Бога та служіння Йому з любов’ю та відданістю. Бгакті-йога є однією з головних тем “Бгагавадгіти”, де Кришна виступає як Верховне Божество. Зокрема, Кришні приписується створення чотирьох *варн* – головних верств давньоіндійського суспільства.

Значна частина глави присвячена подальшому розгляду таких понять, як “дія” і “недіяння”. Десять віршів описують різноманітні види символічної офіри, яка з часів упанішад стала витісняти ведійський обряд жертвопринесення. Зазначається, що найвищою є “офіра знання”.

Розглянуті в главі поняття та реалії пояснюються перекладачем у примітках із залученням цитат з інших книг “Магабгарати”, а також “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”, “Законів Ману”, упанішад та інших класичних текстів індуїзму.

Ключові слова: Бгагавадгіта, Індія, індуїзм, йога, карма, Магабгарата, переклад, релігія, санскрит

БХАГАВАДГИТА. Глава 4 /

Перевод с санскрита, вступительная статья и комментарии Д. В. Бурбы

В этой публикации представлен украинский перевод четвертой главы самой известной из священных книг индуистов – “Бхагавадгиты”, которая сформировалась в современном виде, вероятно, к I–II вв.

Четвертая глава называется “Йога знания и отречения от действий”. В ее начале описан путь передачи знаний о йоге: от Кришны – к богу солнца; от бога солнца – к предку человечества Ману; от Ману – к легендарному царю Икшваку и далее через “царственных мудрецов”. В этой главе мы сталкиваемся с одним из самых ранних описаний индийской концепции аватаров (воплощений Божества).

В четвертой главе впервые в “Бхагавадгите” звучит слово *бхакт* (bhakta). Так называют себя последователи бхакти-йоги – пути поклонения Богу и служения Ему с любовью и

преданностью. Бхакти-йога является одной из главных тем “Бхагавадгиты”, где Кришна выступает как Верховное Божество. В частности, Кришне приписывается создание четырех *варн* – основных сословий древнеиндийского общества.

Значительная часть главы посвящена дальнейшему рассмотрению таких понятий, как “действие” и “недеяние”. Десять стихов описывают виды символической жертвы, которая со времен упанишад стала вытеснять ведический обряд жертвоприношения. Самой высокой названа “жертва знания”.

Рассмотренные в главе понятия и реалии объясняются переводчиком в примечаниях с привлечением цитат из других книг “Махабхараты”, а также “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”, “Законов Ману”, упанишад и иных классических текстов индуизма.

Ключевые слова: Бхагавадгита, Индия, индуизм, йога, карма, Махабхарата, перевод, религия, санскрит

Переклад надійшов до редакції 12.01.2019